

Svensk präst räddade judar i Berlin

Text — Johan Perwe

30 januari 2024

Mitt under brinnande krig gjorde en grupp Berlinsvenskar, med kyrkoherde Erik Perwe i spetsen, aktivt motstånd mot den nazistiska regimen. Tillsammans med en handfull tyska eldsjälar och regimkritiker gjorde de skillnad genom att hjälpa och gömma judiska flyktingar.

Kyrkoherde Erik Perwe på pastorsexpeditionen med församlingssystemer Vide och hustrun Märtha, 1942. © Hilde Zenker/epa

I kyrkparken på Landhausstrasse i stadsdelen Wilmersdorf har den blågula fanan alltid vajat inbjudande och välkomnande, flaggat för allas lika värde, mot förföljelse och diktatur. Under 1930-talet och krigsåren fick Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin formen av ett inofficiellt motstånds- och hjälpnätverk som gömde och räddade människor på flykt undan den nazityska regimen. Den medmänskliga och antinazistiska hållningen initierades redan på 1930-talet under den svenske kyrkoherden Birger Forells ledning. Efter Hitlers maktövertagande 1933 upplevde Forell snart hur skoningslöst och brutalt regimen behandlade människor. Han började därför bistå terroriserade tyska medborgare, framför allt de kristna bröderna inom den protestantiska, evangeliska tyska bekännelsekyrkan. När det infördes tvångsåtgärder mot judar, så kallade ”icke-ariet”, hjälpte han även personer med judisk bakgrund – så långt det var möjligt.

Kyrkoherde Forells illegala hjälparbete

Kyrkoherde Forell informerade kontinuerligt UD i Stockholm och sin arbetsgivare ärkebiskop Erling Eidem i Uppsala om de pågående judeförföljelserna, om novemberpogromen 1938 och om de första deportationerna österut hösten 1941. Verksamheten var regimfientlig och därmed riskfylld. Det gällde att ständigt vara på sin vakt och se om sitt hus. Trots vidtagna försiktighetsåtgärder fick den tyska statsledningen upplysningar om det illegala hjälparbetet, vilket ledde till att den svenske kyrkoherden inte längre ansågs önskvärd i landet. Forell förstod att hans tidigare fördelaktiga position var förbi, och det var dags att återvända till Sverige. Till ersättare utsågs den 37-åriga kyrkoadjunkten Erik Perwe från Norrköping med tidigare erfarenhet från hjälparbete för judar både i Wien och Berlin. Hösten 1942 levde ungefär 33 000 ”icke-ariet” med judiskt ursprung i Berlin. Sedan deportationerna till koncentrationslägren startat året innan hade tusentals judar lämnat

landet, gått under jorden eller tagit sina liv. De som var kvar levde med ständig oro och ångest att Gestapo skulle knacka på och skicka dem med nästa tåg österut. Gick det att undkomma? Fanns det ännu hjälp att få?

Svenska Victoria församlingen i Berlin grundades 1903. Från början av 1920-talet låg den på Landhausstrasse i stadsdelen Wilmersdorf. © Fotograf okänd/epa

På juldagskvällen 1943 talade Erik Perwe, ”*de svenskes präst i Berlin*”, i svensk radio om tillvaron för hundratals utbombade Berlinsvenskar. Perwe ledde Svenska Victoria församlingens hemliga hjälpinsatser för flyktingar. © Fotograf: Okänd/ePa

Ett hemligt hjälpnätverk växte fram under Erik Perwes ledning

Till Svenska Victoriaförsamlingen i Wilmersdorf sökte sig många med judisk bakgrund. Köerna var stundtals långa utanför pastorsexpeditionen. Många desperata och förtvivlade människor hoppades på att kunna få hjälp på något vis, man grep efter minsta halmstrå. Varje dag dök det upp nya ansikten, personer med nya frågor och problem. Kyrkoherde Perwe tog emot hjälpsökande från tidig morgon till sen kväll. Matkuponger, pengar, bostad och hjälp med att skriva brev – allt sådant praktiskt gick att ordna. Men hur skulle han hantera de hjälpsökandes oro att bli deporterade och deras förtvivlan över anhöriga som redan sänts iväg? Han lyssnade till deras fasansfulla, omänskliga berättelser, grät med dem och försökte trösta. Stundtals var hjälplösheten stor och trots god vilja och resurser ledde inte alltid de förtroliga samtalen till hjälpsatser. Alla kunde inte få hjälp, han kunde inte utföra mirakel. Parallellt med den ordinarie kyrkoverksamheten för utlandssvenskarna i Berlin växte ett organiserat, inofficiellt och hemligt hjälpnätverk fram under Erik Perwes ledning. Huvudsakligen bestod verksamheten i att gömma undan flyktingar med främst judiskt ursprung. Några bodde till och från på kyrkans vind i två inredda vindskontor. På grund av den stora risken för upptäckt fick de bara röra sig utomhus efter klockan tio på kvällarna. Andra inkvarterades i en förstärkt potatiskällare under kyrktrappan. Men det var bara en tillfällig fristad. Huvuddelen av de efterlysta flyktingarna försökte det hemliga hjälpnätverket få placerade i säkra lägenheter runt om i Berlin. Specialist på denna bostadsförmedling var församlingens utåt sett anspråkslöse tyske vaktmästare, Franz Reuter, som hade koll på alla säkra adresser. Ingen, inte ens kyrkoherden, kände till Reuters olika kanaler och kontakter.

Civila Berlinbor samlas på gatan efter ett flygbombanfall 1943. © Interfoto/image select

Judar gömdes och flyktvägar förbereddes

En annan central medarbetare i hjälpnätverket var den unge församlingssekreteraren, dalmasen Erik Wesslén. Han var en effektiv förhandlare och något av en fixare, som till exempel kunde byta till sig ett par bildäck eller dunk bensin mot svenskt smör eller färskt kaffe. En av hans uppgifter var att ordna och förbereda alternativa flyktvägar för gömda flyktingar, och genom sitt arbete fick han bra kontakt med tyska tjänstemän. Wesslén arbetade ofta tillsammans med en av nätverkets tyska medarbetare, grevinnan och veterinären Maria von Maltzan, som eskorterade gömda judar till säkra lägenheter eller andra hjälpare för vidare transport ut ur

landet. Under sina ofta nattliga uppdrag bytte hon identitet till ”*Maria Müller*”, uppbackad med falska identitetshandlingar. Vid ett tillfälle blev hon och två judiska flyktingar stoppade av några Gestapomän. Tvingad att överge sina skyddslingar gjorde hon en skicklig undanmanöver, rusade fram till en mur och klättrade snabbt över med Gestapomännen hack i häl. Någon rädsla hann hon aldrig känna, bara tänka: ”*Skjuter de dig, dör du för en god sak, skjuter de dig inte kan du rädda ännu fler människor.*” En annan viktig kugge i det hemliga nätverket var den skånsk-tyska församlingssystemen Vide Ohmann, som alltid ställde upp och tog hand om människor på flykt som var i behov av omsorg och vård. Men hon kände inte till nätverkets hemliga kontakter och uppgifter. ”*Vi var tillsagda att inte fråga, inte handla på eget bevåg, inte yppa något av det vi kunde få se eller veta utanför ›huset‹.*”

Ett tåg med judar anländer till koncentrations och förintelslägret Auschwitz-Birkenau. Över en miljon människor mördades där 1940–45. © World History Archive/image select

Regimkritiska poliser skickade signaler till nätverket och förfalskade handlingar

Mitt emot svenska kyrkan på Landhausstrasse låg ett lokalt polisvaktkontor där två av nätverkets tyska medarbetare var stationerade. De regimkritiska skyddspoliserna Mattick och Hoffman stöttade helhjärtat hjälpverksamheten, informerade om kommande uppsamlingsaktioner och förvarnade församlingspersonalen när Gestapo planerade att bevaka församlingsingången. En neddragen rullgardin i ett av stationsfönstren var den överenskomna varningssignalen – ”*Var beredda! Gestapo är här för att övervaka er!*” För att överleva som efterlyst i krigets Berlin krävdes ofta falska identitetshandlingar. Ett tyskt nationellt identitetskort, Kennkarte eller Ausweis, kunde för en jude vara skillnaden mellan liv och död. Ett välgjort identitetskort som gick att backa upp med officiella dokument gick också att använda för att erhålla ransoneringskuponger för livsmedel, kött och ägg. Med hjälp av oanvända officiella dokument från poliserna mitt emot kyrkan försökte medarbetarna skapa nya identiteter. En metod var att förfalska den officiella myndighetsstämpeln med den tyska örnen och hakkorset. Med en spetsig pensel och violett akvarellfärg kunde den gamla stämpeln bättras på, därefter pressad mot ett fuktat blankt tidningspapper eller ett skalat hårdkokt ägg, för att snabbt återtryckas på ett nytillverkat identitetskort. De svenska kyrkböckerna kom också till användning. För att kunna skapa en

identitetshandling krävdes en giltig födelse- eller dopattest, där det framgick att personen ifråga var en äkta "arier", "rikstysk", och att den egna församlingen kunde konfirmera uppgifterna. Det tilltagande bombkriget innebar även ökade hjälpmöjligheter. För varje stadsdels folkbokföringsarkiv som förstördes av allierade bomber ökade chanserna att undkomma Gestapo. När invånarregistren inte längre var intakta och normala rutiner och förbindelser inte fungerade blev det svårare för de tyska myndigheterna att verifiera en persons identitet. Flexibilitet och snabbhet var nyckeln. Nya möjligheter och lösningar kunde dyka upp när som helst, det gällde att vara pragmatisk och snabbt ta vara på dem.

Birger Forell Perwes företrädare, legationspastorn Birger Forell, hjälpte också förföljda regimkritiker.

Maria von Maltzan Grevinnan och veterinären Maria von Maltzan flyttade efterlysta flyktingar nattetid.

Erik Wesslén Erik Wesslén höll i nätverkets affärskontakter och bytesaffärer.

Friedrick Mattick Friedrich Mattick tjänstgjorde på polisstationen mitt emot den svenska kyrkan, som hjälpte när han kunde.

Tusentals tyskar deltog i det hemliga hjälparbetet

Hösten 1944 var den tyska huvudstaden svårt sönderbombad. Svenska kyrkan var ännu relativt oskadd – det hade varit nära vid flera tillfällen men ännu hade kyrkobyggnaden klarat sig från en fullträff. Däremot låg de tidigare säkra lägenheterna i ruiner. Kyrkoherde Perwe och hans medarbetare ansåg att det enda sättet att rädda de gömda flyktingarna från ett ovisst öde var att få ut dem ur landet. Det rörde sig om ett tjugotal personer:

kristna judar, praktiserande heljudar och några regimkritiker. Ingen var svensk medborgare eller hade en naturlig svensk anknytning. Några hade bott i kyrkans källare och på vinden, andra varit inhysta hemma hos pålitliga tyskar på säkra adresser i Berlin. Det personliga risktagandet var stort för dem som hjälpte och gömde judar på flykt, särskilt för tyska medborgare. Gestapo kunde slå till när som helst, med terroriserande förhör, längre fängelsevistelse eller koncentrationsläger som dödlig följd. Anklagelser om ”opatriotiska” handlingar kunde också leda till social utfrysning hemma i byn eller kvarteret – ingen ville eller vågade umgås med en landsförrädare. Trots de uppenbara riskerna gjorde tusentals tyskar viktiga hjälpinsatser för att rädda judar undan Förintelsen. Vilka var de? Huvuddelen var i 40–50-årsåldern. De flesta var kvinnor och kom från olika samhällsklasser och hade skiftande politisk och religiös tillhörighet.

Församlingens personal lossar en hjälpsändning från Sverige med livsmedel, kläder och förnödenheter. December 1944. © Svenska Victoriaförsamlingen, Berlin.

Kyrkoherdens plan sköts ned

I slutet av november 1944 skulle Perwe resa hem till Sverige för att samla in kläder och förnödenheter till utbombade och blottställda svenskar i Tyskland. Med sig på planet hade han 24 falska identitetshandlingar med foto och personuppgifter, underlag som passbyrå på UD skulle använda för att framställa nya svenska provisoriska pass. Men det blev ingen massevakuering. Kyrkoherden omkom när trafikflygplanet från Berlin till Stockholm störtade under mystiska omständigheter i havet söder om Falsterbo. Spekulationerna och konspirationsteorierna var många. Haveriutredarna kunde senare konstatera att planet blivit nedskjutet, då de påträffade granatsplitter i några av de bärgade stolsdynorna. Under 1930-talet vände sig svenska kyrkan i Berlin till sina svensk-tyska församlingsmedlemmar, men det fanns även ett engagemang för de tyska protestantiska judarna. När naziregimen trappade upp judeförföljelserna och inledde deportationer österut ökade antalet ”*icke-ariar*” som sökte sig till församlingen för hjälp. I bombkrigets och flyktingkaosets Berlin tog inte det svensk-tyska hjälpnätverket hänsyn till vilken religion en människa bekände sig till. Räddandet skedde slumpmässigt, vissa överlevde, medan andra gick under. Nätverket hjälpte människor på flykt undan nazismen oavsett religiös eller politisk hemvist. Den svenska kopplingen fanns med i bakgrunden, men var aldrig en avgörande faktor. De svenska livräddarna i Berlin gjorde skillnad. Hur många de hjälpte, gömde och räddade får vi aldrig veta. Sannolikt rörde det sig om hundratals. Med livet som insats.